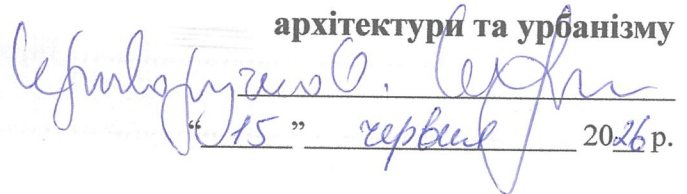

ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД «ІНСТИТУТ “ХАРКІВСЬКА ШКОЛА АРХІТЕКТУРИ”»
Кафедра Архітектури та урбанізму
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)
Спеціальність 191 «Архітектура та містобудування»

ЗАТВЕРДЖЕНО

Завідувачка кафедри

архітектури та урбанізму

"15" червня 2026 р.

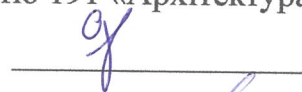
ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до кваліфікаційної роботи

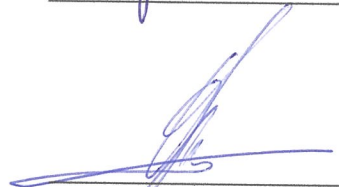
На тему: «Мемоарій-бібліотека та виставкові простори в порожнечі
центральної розв'язки Житомира»

Виконав: студент 4-го курсу

за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування»

Семенчук Д. І.

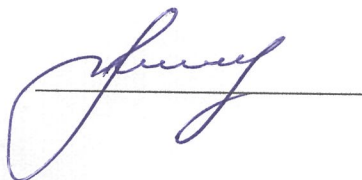
Керівниця:

Ожиганова Д.О.

Зовнішні консультанти:

Колесніков О.Є.

Зінчук Н.Б.

Львів - 2026

ЗМІСТ

	С.
Вступ.....	3
1. Опис проєкту та проблематика дослідження.....	5
2. Програма та місія проєкту	7
3. Містобудівний аналіз території.....	10
4. Архітектурні рішення	14
5. Конструктивні рішення.....	18
Висновки.....	21
Список джерел	22

ВСТУП

Темою дипломного проєкту є робота зі власними спогадами. Їх переосмислення та просторове перевтілення. Мої спогади нерозривно пов'язані з містом, в якому я виріс та прожив перші 20 років свого життя — Житомиром.

Намагаючись зрозуміти, які спогади мали на мене найбільший вплив та які мають найбільший потенціал до просторової реалізації, я прийшов до двох мікрокосмів спогадів.

Першим важливим спогадом стало прожиття уявної смерті через дитячу гру. Стрибаючи на батьківському дивані, я падав та уявляв, що помираю. Так, межі дивану відкрили мені розуміння зовнішньої безмежності, яке прийшло через усвідомлення обмеженості та крихкості власного життя. Цей досвід вплинув і на мою архітектуру, і на моє сприйняття світу. Згодом я неодноразово послуговуюсь принципом, що нам достатньо маленьких кімнат, щоб жити у великому світі. Також мені видається важливим, щоб простори мали свою агентність та підштовхували до рефлексії та роздумів, бажано грайливо. У цьому я вбачаю етичний обов'язок архітектора перед користувачем — створювати простори, що провокують мислення.

Другим місцем спогадів став яблуневий сад, що сусідствував з моїм радянським типовим будинком, типовим радянським двором. Мати яблуневий сад поруч у місті — шалений просторовий привілей, яким я разом з друзями користувався. Сад став мікрокосмом в масштабі світу та макрокосмом в масштабі мого дитячого життя та уяви. Найбільш з усіх садових активностей на мене вплинуло лазіння по деревах та постійне розведення вогнищ.

Кожне дерево унікальне. Під час процесу взбирання на дерево, що є частково вдумливим, частково інстинктивним, ти пізнаєш особливості кожного дерева. Не могло бути такого, щоб у тебе не було свого улюбленого дерева. Не могло бути такого, щоб ти з дерев не падав. Попри те, що ти падав з дерев, ти продовжував на

них вилазити. Продовжував проживати на них своє життя. У нас не було будиночків на деревах фізично, але ми були в них ідейно. В них ми мріяли [1]. Боротьба зі страхом висоти нас щедро винагороджувала. Боротьбу зі страхами, як фрукт, я забрав із собою.

Ми вчилися разом палити багаття. Збирали хмиз, шукали гілки, ділили обов'язки. Складний технологічний процес, що в нашому віці був не під силу одному. Як тільки багаття розгорялось до тієї межі, коли можна перестати боротись за його існування, починалось спалювання всього, що траплялось під руку. Я обожнював спостерігати, як матерія беззворотно знищується. Я наче стирав предмети зі світу. Стискав їх до малої грудки, що залишалась після багаття.

Мета проєкту — зберегти друзів, створити унікальну феноменологію та можливість простору спонукати до мрій про космос. Звісно, мріяти про космос не легко, але зі страхами треба боротись. Треба виходити за межі саду, навіть якщо тобі здається, що ти заточений в межах кімнати. Треба приймати світ таким, яким він був, є і може бути. Мої спогади про необмеженість в обмеженому просторі. Проєкт також.

1. ОПИС ПРОЄКТУ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Темою проєкту є робота із стагнацією міського ландшафту Житомира. Побудова нового актуального міфу містянина. Створення демократичного осередку для часопроведення спільноти. Надання майданчику для висловлювань.

Сучасне українське місто, зокрема провінційне, часто опиняється в ситуації культурної та ідентифікаційної порожнечі. Житомир, місто з 12-сторічною історією, сьогодні постає у колективній свідомості як ландшафт, якого не існує. Це зафіксовано у сучасному цифровому фольклорі (інтернет-мем про неіснування Житомира) [2] та симптомом глибшої кризи — розриву тяглості колективної пам'яті та відсутності міфу.

Ландшафт міста у даному дослідженні розглядається не лише як фізичне середовище, а як безперервний процес взаємодії між індивідуальним та колективним (рис. 1.1). Постійні історичні акти спустошення території індустріальної стагнації призвели до численних пустот в «процесі ландшафту» [4].

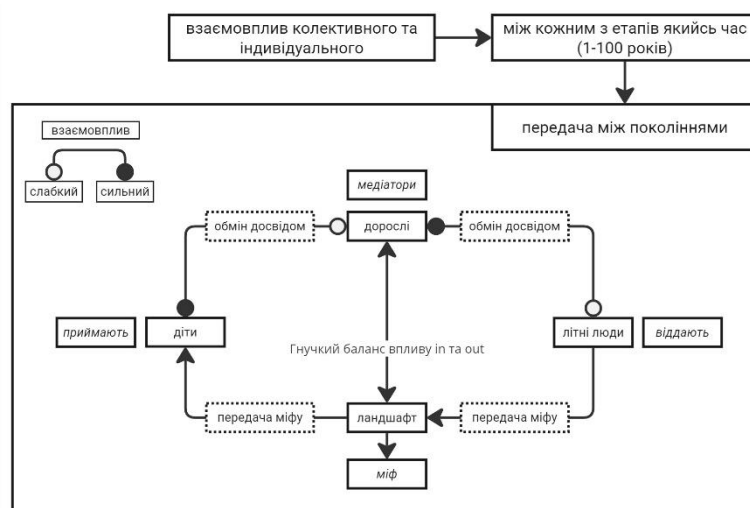

Рисунок 1.1. — Схема передачі міфу через ландшафт

Відсутність актуального «міфу житомирянина» [5] спричиняє відчуття екзистенційної порожнечу, що змушує молодь переїжджати у столицю або обирати аконтекстуальні дари глобалізації, втрачаючи зв'язок із малою батьківщиною.

Культурний та історичний слід Житомира не лише не формується, але й не зберігається. За останні 30 років лише в радіусі центру було замінено чи зруйновано 8 локальних пам'яток. Постійні переписи минулого не дозволяють залишити слід в оточенні, що зможе впливати на майбутні покоління. Оточення, що є більш довготривалим за людське життя, є способом передавати інформацію між поколіннями.

Обрана в якості ділянки проєктування середина транспортної розв'язки не доступна людям. Вона фактично відсутня в уяві, її немає в спогадах людей. Натомість, в спогадах та уяві людей присутня порожнеча.

Отже, з вимогою до збереження символічної та фізичної порожнечі проєкт має на меті ставити запитання: Що таке Житомир? Що є \ було в Житомирі? Яким може бути Житомир? Яка філософія Житомиру? Хто такий житомирянин?

Проєкт мемоарію хоче стати ландшафтом-полотном для містян. Його відкритість до проявів людського життя є проявом універсальності за Рансьєром], що має на меті зробити процес впливу на оточення доступним для усіх.

2. ПРОГРАМА ТА МІСІЯ ПРОЄКТУ

Місія: розробити архітектурну концепцію центру, що функціонуватиме як механізм регенерації міського міфу, поєднуючи фізичний простір із процесами навчання, спілкування, рефлексії та пам'ятання. Проєкт прагне подолати стан «неіснування» міста через створення місця, де індивідуальні ідеї здатні вплинути на суспільну свідомість (рис. 2.1).

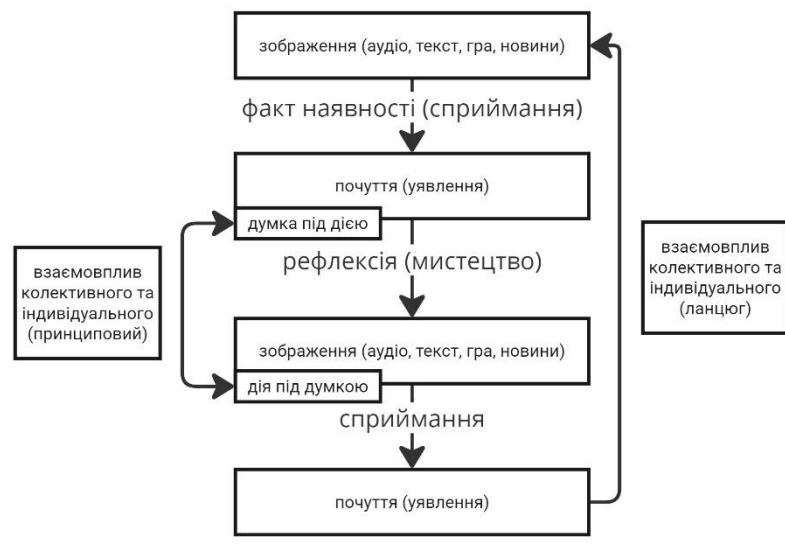

Рисунок 2.1 — Схема взаємовпливу колективного та індивідуального через мистецтво та культуру.

Основою програми мають стати: мемоарій-бібліотека, виставкові простори та транзит. На допомогу їм прийде кав'ярня та кафе.

Осередок закладає платформу для безперервного крос-культурного обміну: залучення міжнародних та локальних митців, проведення мультидисциплінарних освітніх програм, лекцій та презентацій про будь-що. Будь-коли. Щодня. Зранку, вдень та увечері. Люди мають водночас і мати вибір, і не мати його. Перехожий, що йде на роботу, не має мати вибору — бачити чи не бачити життя. Він буде бачити життя. Бо центр міста має бути живим. Він має дихати, пульсувати.

Важливо створити «третє місце» для житомир'янина (рис. 2.2), адаптованого до використання впродовж усього року. Наразі в холодні сезони містяни обмежені комерційним простором кав'ярень або фое нечисленних готелів, що чинить на людину прихований фінансовий та соціальний тиск. Відсутність відкритих публічних залів блокує низову активність локальної спільноти — подібно до того, як відсутність велоінфраструктури унеможлиблює розвиток велоруху.

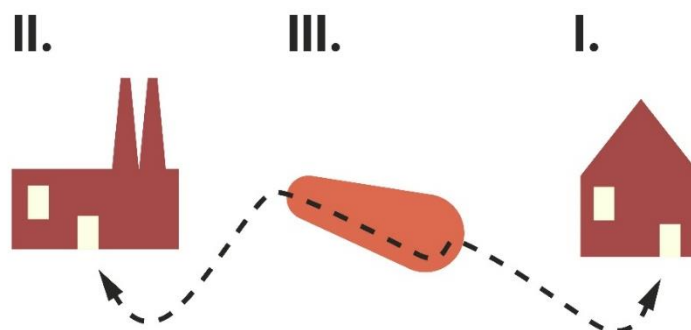

Рисунок 2.2 — Третє місце на транзиті

Проект має стати осередком. Осередком, де життя буде вирувати, навіть для інтровертів. Хтось буде проходити через проєкт на роботу, або буде приходити туди почитати книгу. Хтось залишить там книгу в пам'ять про свого близького і буде навідуватись до міста раз на рік. Будуть і ті, хто буде брати там каву. Можливо дехто з акторів після прем'єри буде там вечеряти разом з дружиною та сім'єю. Проєкт також дозволить митцям частіше виставляти там свої роботи. Можна буде приходити туди просто посидіти, відпочити та подивитись на те, як живеться життя (рис. 2.3).

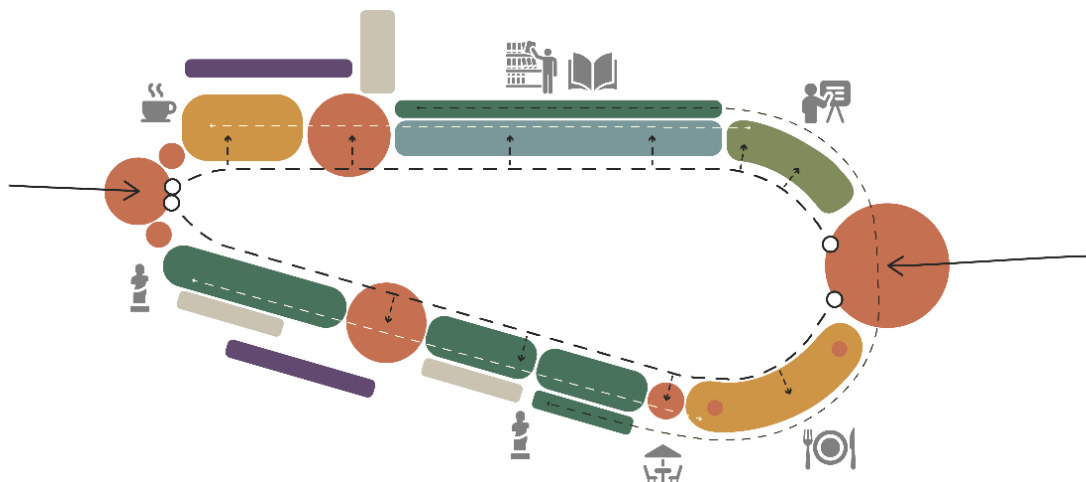

Рисунок 2.3 — Функційне зонування

У часи лихоліття спільноті слід єднатись — так легше. Тож проєкт має на меті створити точку об'єднання житомирян. Хай всі житомиряни об'єднуються в одного великого житомирянина і стануть чи богом, чи титаном. Це має бути місце, що буде створювати спільний наратив. Місце, де можна буде проводити акції і бути почутим, побаченим. Місце, що стане важливим місцем. Місцем, де люди знайдуть себе чи інших. Де інші знайдуть себе чи інших. Де «інші» розмиються зі своїми».

3. МІСТОБУДІВНИЙ АНАЛІЗ ТЕРИТОРІЇ

Сучасний Житомир має великий ландшафтний дефіцит (якщо розуміти ландшафт зокрема як інфраструктуру). Міська тканина зіткана з нашарованих просторових розривів, що виникли внаслідок численних руйнацій та ідеологічних перебудов протягом історії міста.

З урахуванням неможливості заповнити всі порожнечі за раз, концепцією проєкту передбачено роботу з так званою «головною порожнечею». Нею визначено внутрішній простір центральної автомобільної розв'язки (рис. 3.1), розташованої в географічному та історичному ядрі міста — у безпосередньому сусідстві із Замковою горою, яка є місцем офіційного заснування Житомира.

Рисунок 3.1 — Центральна розв'язка на мапі Житомира

Ця ділянка історично функціонувала як інтенсивний транзитний вузол на шляху до Києва, поруч із яким розташовувалися торгові ряди, а в XIX столітті пролягав нині демонтований трамвайний маршрут. Переважна більшість важливих житомирських пам'яток та монументів, свідчення яких були знайдені під час

дослідження, розташовувались саме в невеликому радіусі навколо цього місця (рис. 3.2). Серед них: пам'ятник Леніну, що був повалений двічі (спочатку під час нацистської окупації, згодом — у межах декомунізації); обеліск Невідомому солдату який згодом було замінено на міфічний камінь на честь заснування Житомира у 862 році (що не є історично підтвердженою інформацією); а також в центрі розташовувалась каплиця на честь російського імператора, яка теж не дійшла до наших часів. Також з локації видно Спасо-Преображенський собор, образ якого є візитною карткою міста.

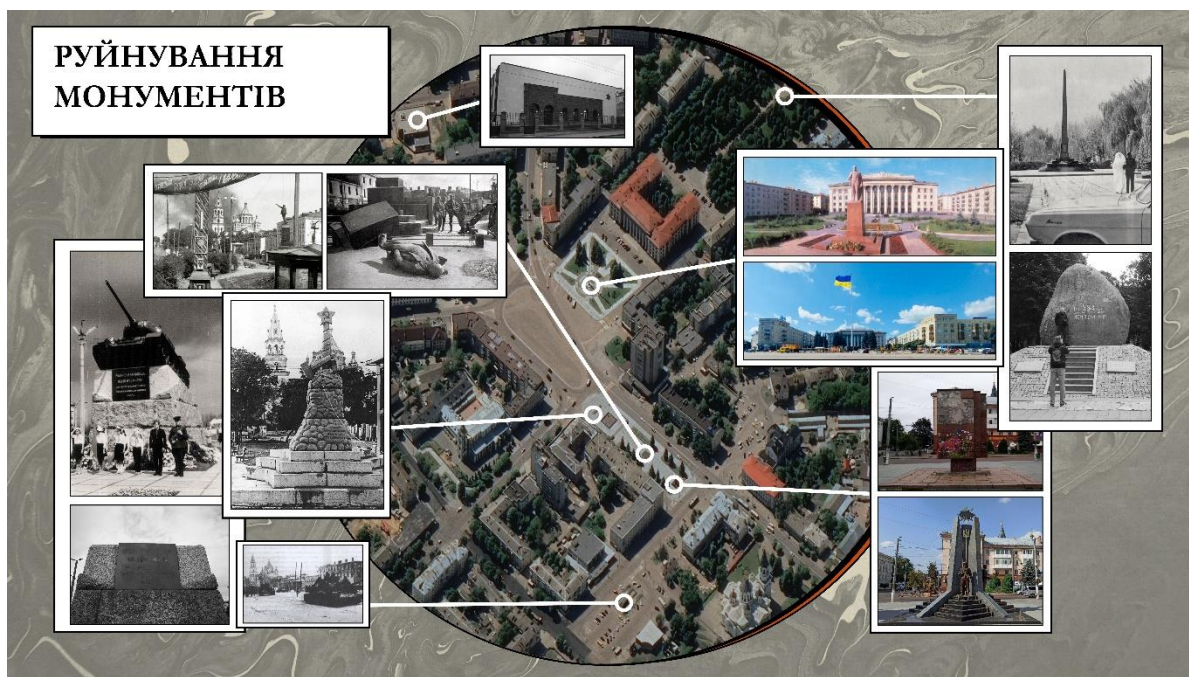

Рисунок 3.2 — Мапа руйнування чи заміни монументів навколо ділянки

В роз'язку входить магістраль міжнародного значення М-21 (Виступовичі — Житомир — Могилів-Подільський із виходом на Молдову та Румунію) та дорога національного значення Н-03 (Житомир — Чернівці). Попри номінальну важливість цих доріг, автомобільний трафік ними не є інтенсивним, а радше помірним. Домінує внутрішньоміський автомобільний потік, що має виразний пульсуючий характер із піковими навантаженнями вранці та ввечері.

Периметр розв'язки (рис. 3.3) сформований знаковими для міста архітектурними та громадськими об'єктами. З південного боку розташований Житомирський академічний український музично-драматичний театр ім. Івана Кочерги — ключова культурна точка тяжіння та локація міських фестивалів. Із західного боку площу обмежує Будинок правосуддя — монументальна споруда в стилі радянського класицизму, навпроти якої у сквері встановлено найвищий в області 50-метровий прапор України. На схід від ділянки розташовується житловий будинок з комерцією на першому поверсі. На півночі розташовується Алея Героїв, що є популярним місцем відпочинку місцевих та місцем соціалізації молоді. Раніше на площі стояв меморіальний камінь, що нагадував про десятки тисяч розстріляних німецькими окупантами Житомирян [7]. Наразі його замінили на пам'ятник воїнам АТО.

Рисунок 3.3 — Панорама центральної площі за радянських часів

Природний рельєф у межах проєктування зазнав суттєвих антропогенних змін: за радянських часів площу було штучно нівельовано під потреби проведення масових демонстрацій та мітингів, тому поточний перепад висот на ділянці є мінімальним і становить близько 1 м.

Попри високу інтенсивність пішохідних потоків, міське середовище тут є розірваним та ворожим до людини (рис. 3.4). Пішоходи знаходяться в перманентному конфлікті з дорогою. Мікроклімат є негуманним, у зв'язку з низькою щільністю зелених насаджень та величезною площею асфальтового покриття, що акумулює тепло.

Таким чином, існуюча розв'язка виступає просторовим бар'єром для пішоходів, проте водночас відкриває масштабні видові розкриття на архітектурні домінанти театру та суду, що слід враховувати при підході до проєктування.

Рисунок 3.4 — Центр міста та автомобільна розв'язка

4. АРХІТЕКТУРНІ РІШЕННЯ

Вкопування в землю. Щоб не перекривати видові розкриття на театр, будинок правосуддя та прапор України. Щоб не забирати порожнечу у містян, що не уявляють там нічого іншого. Щоб зшивати тканину міста, а не руйнувати.

Транзит через проєкт, підземний. Щоб дати людям можливість не проходити 3 наземні пішохідні переходи. Роблю його повністю інклюзивним; водночас обидва входи мають свій унікальний характер, щоб не бути як класичні підземні переходи. Це буквально зшивання тканини міста.

Шум автівок. Схили даху розраховані на відбиття частини хвиль. Далі хвилі мають розбитись об штучні пагорби. Ті, що залишаються — розсіятись скрізь численні отвори арок та фактурний матеріал фасадів. Таким чином шум від автомобільної розв'язки має перетворитись на приглушений шум моря, білий шум. Стати фоном, що буде допомагати концентруватись на важливому.

Матеріал стін. Шорсткий бетон, оброблений піскоструменем, що має нагадувати скелі або кам'яний замок та гасити частину шуму. Ненесівні стіни з вторинного бетону, що використовує асфальтову крихту та інші залишки від руйнації інфраструктури як заповнювач. Все, що не шорсткий бетон — покрите глиняною штукатуркою, що використовує викопану землю як пігмент. Таким чином, глиняна штукатурка буде в колір житомирської землі (рис 4.1).

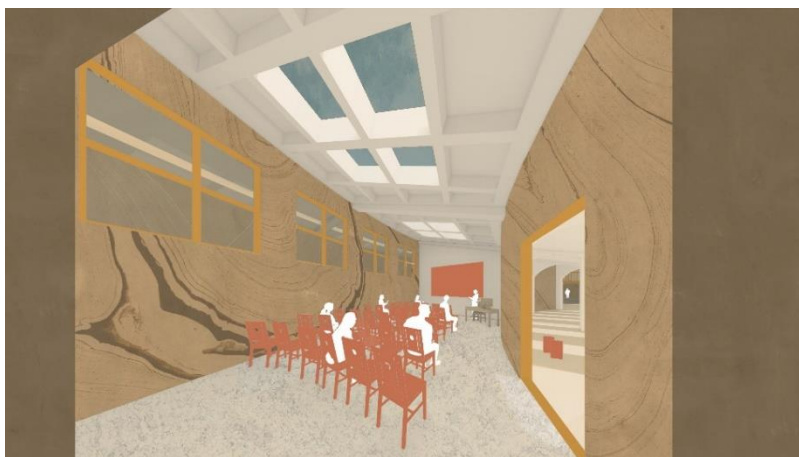

Рисунок 4.1 — Глиняні стіни в лекторії

Конструктивний каркас — залізобетонний. Відкритий. Користувачі бачать, як працює будівля. Будівля стає до них ближчою, відкритішою, більш щирою. Оголений каркас може нагадувати скелет давнього ісполіна всередині якого відбувається нове життя. Люди всередині житомирського Уробороса. Співмасштабність власного тіла в порівнянні з масштабом скелету будівлі змушує задуматись про власну маленькість. І це добре. Також ти не один такий маленький тут — вас багато. Ви разом.

Відчуття, що вас маленьких багато — в проєкті передбаченого багато місць **проглядовості та прозорості**. Багато скла та прорізів. Прорізи різного ступеню проглядності. Інтимності. Але загалом, відусіль за вами можуть підглядати. І ви також.

Інший світ, відірваний, але інтегрований у загальну картину. Відірваний від навколишнього мікроклімату, шуму, темпу. Інтегрований видом, що відкривається з низини. Цей нижній світ складається з тих самих речей, що і наш — вулиць, площ, парку.

Вулиці з активними першими поверхами. Нескінченна кількість життя. Нескінченна, тому що зациклена. Гарантований транзит великої кількості житомир'ян перетвориться на постійний культурний ярмарок. Йдучи на роботу ти бачиш, як хтось читає, бачиш, що проводиться якась лекція, читацький клуб. Проходиш повз нової виставки присвяченої Житомиру чи будь-чому іншому. Вулиця галерей, вулиця бібліотек. І звісно ж, можна взяти каву.

Простори площ. З'являються як знак демократичності. Щоб ними скористатись — не треба ні з ким домовлятись. Можна робити все що завгодно. Площа з боку парку — з деревом, що щоденно росте і ніколи не таке, як було. З безкоштовною громадською вбиральною. Та місцями для сидіння. З неї вже видно людей, що п'ють каву, та виставку. Видно також шлях у нескінченність та театр Кочерги, до якого треба ще дійти. Площа навпроти театру — це демократичний

громадський театр — амфітеатр. Там можуть грати вуличні музиканти, зніматись тік-токи, проходити публічні події, стихійні збори людей. Або можна просто сидіти та грати в телефон. Стихійний театр дає можливість протиставленню. Можливість діалогу. Ці площі цінні тим, що в розпеченому асфальтом центрі міста створюють прохолодний затишок. Чи навпаки, ховають від дощу.

Схилястий парк. Ядро у вигляді пагорбистої пустки в самому своєму центрі. Окрім однієї яблуні та закопаного обеліска там нічого більше немає. Обеліск — це пуп землі. Я сподіваюсь, на цю яблуню хтось колись вилізе. Схили всіяні так, щоб нагадувати жито. Колосняком сизим, Сеслерією осінньою та Перлівкою війчастою. Центр проєкту — чистий аркуш для людського життя. Можна протоптувати стежки. З нього відкривається панорама на центр міста, а будівля стає стилобатом для усіх навколишніх будівель.

Час з природою. З сонцем, наприклад. Численні світлові ліхтарі дають можливість спостерігати за світлом. Свідчити щодня протягом року нескінченнчу кількість нових світлових сценаріїв. Прийти, коли сонце світити на стіл, чи обрати книгу, яку підсвітив промінчик, сприйнявши це як знак з неба. Рухатись від світла чи за світлом. Бачити, як круглі отвори в даху перетворюють промені на прожектор в ясний день. Проєкт це сцена на якій саме сонце є режисером по світлу. Велична вистава з людьми в головних ролях. Кожен стає чи глядачем чи головним героєм.

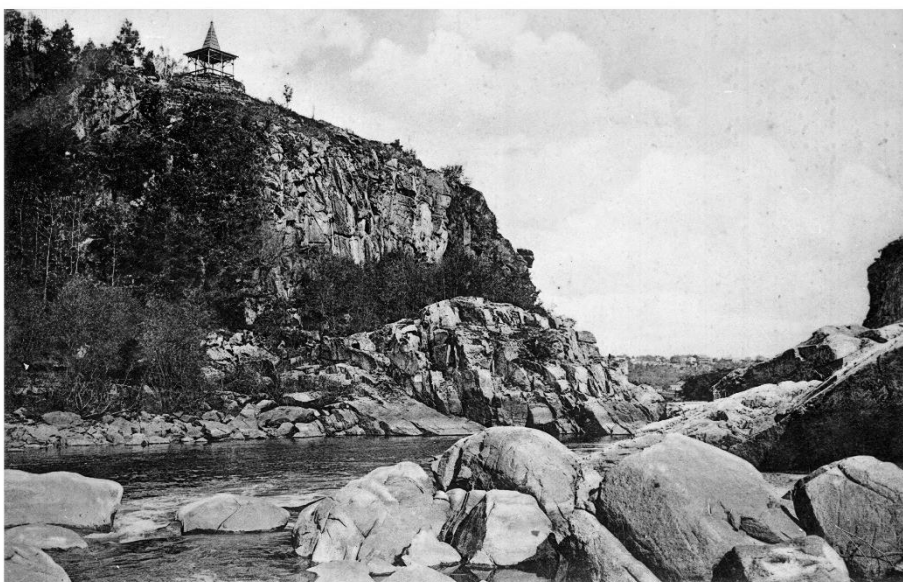
Фасади. В Житомирі був дерев'яний замок, він згорів. Залишилась замкова гора, а замку нема. Житомирянам не вистачає замку. Це втрачений символ сили, значимості. Треба повернути містянам міф про замок. І фасади можуть в цьому допомогти. Це може бути і буквально — відтворюючи форму замку. І матеріально.

Що таке замок для сучасної людини? Замок — це кругова руїна. Руїна — це повернення природою прав на свої матеріали. Отже, фасади мусять щоденно та поступово здаватись під натиском природи, змінюватись. Тоді вони стануть більше, ніж просто людським творінням. Вони стануть спільним проєктом

людського та природного. Будуть чесні та завжди актуальні. Глиняна штукатурка буде тріскатись та лущитись.

Фасади інші — всезнайомі універсальні образи, що мають бути комфортними для всіх.

Проект має на меті стати скелею в центрі міста (рис.4.2). І замком. А також бути цікавим та зрозумілим усім. В ньому має бути приємно перебувати. І він має гарно патинувати. Виглядати так, наче він завжди був частиною міського ландшафту.

Скеля „Голова Чацького”. Фото до 1917 р.

Рисунок 4.2 — Архівна фотографія житомирських скель

5. КОНСТРУКТИВНІ РІШЕННЯ

Конструктивну систему будівлі вирішено у збірно-монолітному залізобетонному виконанні. Вона складається з монолітних несучих стін, колон та поперечних префабрикованих ригелів індивідуального проєктування (рис. 5.1).

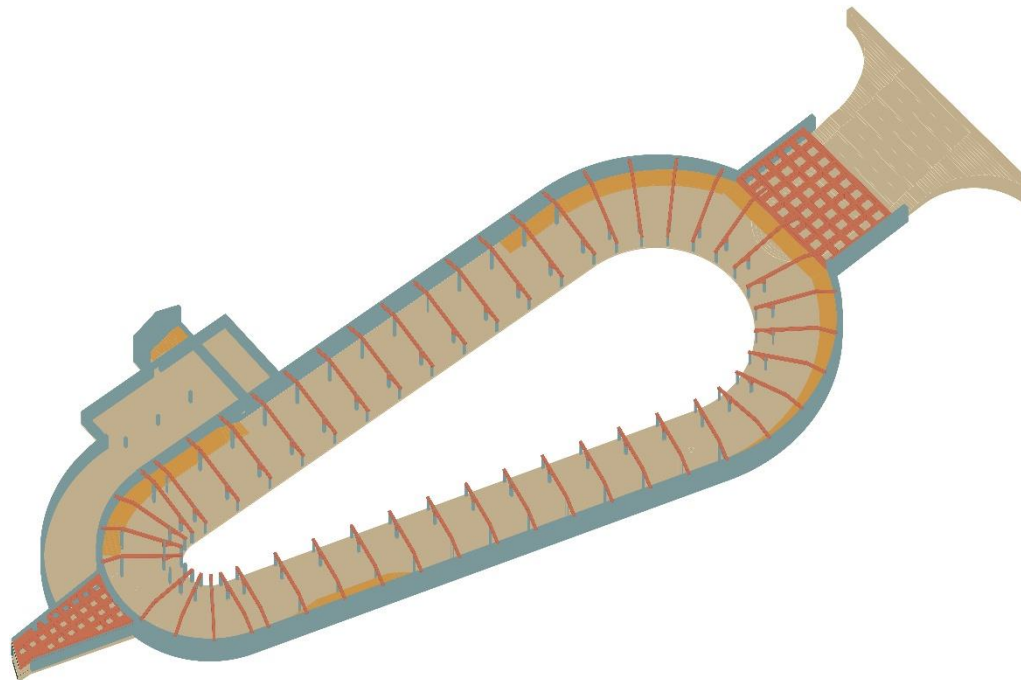

Рисунок 5.1 — Конструктивна схема будівлі

Колони залізобетонні перерізом 400 х 400 мм.

Крок колон по осям Б – В та Ж – И складає 5800 х 6000 мм. По осям В – Г та Д – Е складає 5800 х 2500 мм.

Поріг даху спирається на залізобетонну монолітну плиту перекриття. І складається з наступних шарів: плита перекриття, пароізоляція, утеплювач 300 мм, геотекстиль, ЦПР стяжка 100 мм, гідроізоляція та 100 мм шар бетону з домішками, обробленого піскоструменем задля досягання ефекту шорсткості, просочена гідрофобізатором задля уникання застою води.

Для зведення ненесівних стін товщиною 250 мм передбачено використання вторинного дрібнозернистого бетону з частковою заміною крупного природного заповнювача на асфальтовий гранулят (RAP) у фракції 5–20 мм. Оптимальний відсоток заміщення природного щебеню асфальтовою крихтою становить до 30% від загального об'єму заповнювача. Таке співвідношення дозволяє зберегти достатню конструктивну міцність бетону для самонесівних стін, водночас підвищуючи коефіцієнт звукопоглинання матеріалу за рахунок в'язкопружних властивостей залікових залишків бітуму.

Утеплення зовнішніх стіг досягається за використання мінеральної вати товщиною 150 мм. Утеплення внутрішніх стін, що примикають до землі, досягається за використання екструдованого пінополістеролу, з метою уникання деформації від вологи.

Несучі стіни, що примикають до землі товщиною в 800 мм. З яких 200 це екструдований пінополістерол, а 600 залізобетон. Така товщина необхідна з урахуванням бокових навантажень та чисельних прорізів глибиною 250 мм в стіні, що зменшуватимуть загальну несівну здатність.

Фундаментом є суцільна монолітна залізобетонна фундаментна плита.

Тримальні конструкції підземних переходів, розташованих під магістральними автомобільними дорогами, розраховані на високі динамічні та постійні навантаження від транспорту і вирішені у вигляді монолітних залізобетонних кесонних плит. Параметри перекриття диференційовані відповідно до величини прогонів:

— на ділянках із 20-метровим прогоном конструктивна висота кесонної плити становить 1500 мм, ребра товщиною 500 мм, а крок між ребрами складає 1800×1800 мм;

— на ділянках із прогоном 8 м висота кесону оптимізована до 800 мм, чарунка зменшена до 1200х1200 мм.

Задля проведення будівельних робіт викопується велика кількість землі, яку можна перевикористати. Викопана земля використовується для облаштування на території проєкту та навколо нього численних схилів, що мають на меті покращити мікроклімат та акустичні властивості ділянки. Викликом є поєднати схили і проєкт так, щоб земля та вода не затопили проєкт.

За рахунок гнучкої планувальної структури, що досягається внаслідок використання каркасно-монолітної системи будівля може бути легко адаптована під будь-які потреби.

ВИСНОВКИ

Цей дипломний проєкт є спробою віднайти сліди заубтого житомирського міфу за рахунок феноменологічних [1] архітектонічних образів та матеріалів. Спробою сконструювати новий міф завдяки універсальним просторовим досвідам та функціям. Бібліотека та виставкові зали тут навмисно відкриті для кожного перехожого, а серцем комплексу стає мемоарій — живий архів, куди кожен містянин може принести те, що є цінним для його персональної пам'яті, роблячи її невіддільною частиною пам'яті колективної.

Проєкт хоче стати соціальним осередком, де сучасний житомирянин отримує шанс побачити та зрозуміти іншого. Спільний перегляд виставок місцевого мистецтва, лекції та дискусії після, випадкові розмови в кав'ярні чи перетин поглядів на транзитних маршрутах — усе це працює на формування локальної ідентичності «житомирянина».

Поза контекстом міфотворення, створений простір функціонує як якісне, безкоштовне та безбар'єрне «Третє місце». Воно інтегрується в міську тканину, дозволяючи кожному стати органічною частиною спільного ландшафту, в тому числі буквально, топчучи власні стежки на житніх схилах у самому центрі об'єкта, серед порожнечі, яку так хочеться заповнити собою.

Проєкт є паперовою архітектурою, якій не обов'язково бути втіленою, щоб мати вплив. Це маніфест і спроба прокинути від сну житомирського Уробороса.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bachelard G. The Poetics of Space: philosophical study. New York : Penguin Books, 2014. 256 p.
2. Калінчук Д. Звідки взявся мем «Житомира не існує» та до чого тут «Полісся». Офіційний сайт Tribuna.com. 2024 URL: https://ua.tribuna.com/uk/blogs/cactus_club/3100076-zvidky-vzyavsya-mem-zhytomyra-ne-isnuye-ta-do-chogo-tut-poliss/
3. Meharg S. J. Identicide: The Destruction, Reconstruction, and Construction of Landscapes of Identity in Bosnia and Croatia: diss. ... Ph.D. Kingston, Ontario: Royal Military College of Canada, 2001. 306 p.
4. Geuze A. Landscape as a Construct, Engineering as a Memory. Thinking the Contemporary Landscape. 2017. P. 293–314.
5. Лаущенко О. Символи міської віри. Що таке міф міста і навіщо він потрібен? Офіційний сайт Kufer.Media. 2020. URL: <https://kufer.media/misto/symvoly-miskoyi-viry-shho-take-mif-mista-i-navishho-vin-potriben>
6. Рансьєр Ж. Учитель-незнайко: п'ять уроків інтелектуальної емансипації. Київ: Ніка-Центр, 2013. 168 с.
7. Окупація Житомира, фото 1941-1942, зруйновані будинки міста та вулиць Житомира. Офіційний сайт ФотоЖитомир. URL: <https://foto.zt.ua/okupatsiia-zhytomyra-foto-1941-1942/>
8. ДБН В.2.2-9:2018. Громадські будівлі та споруди. Мінрегіон України. Київ : ДП «Укрархбудінформ», 2018. 92 с.
9. ДБН В.2.2-5:2023. Захисні споруди цивільного захисту. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. Київ : Мінвідновлення України, 2023. 166 с.